

nem a képmásom, alteregóm, hanem
egy külön(b) lény, mint eddig.
Tehát nem az, aki én voltam,
de nem is az, aki lehettem volna,
abból, ami voltam valaha.
Eddig is tudtam, hogy *lettem* már
sokszor valaki más is, nemcsak *én*.
Mint aki vagyok. Tudni véltem,
hogy napról napra különbözünk ön-
magunktól és sohasem vagyunk ugyan-
azok. De most! Nem ismerek magamra.
Mint ahogy soha nem is ismerhettem
meg magamban azt, aki most lehetek.

KÖNYVEK ÉS ASZTALOK

Olykor össze kell szedni a fontosabb dolgokat.
S az egészet elpakolni, mert másra kell a hely.
Félrerakni, bedugdosni bizonyos lukakba,
ahonnan majd véletlen kerülnek elő.
Szinte életbevágó ügyek vesznek el hely- és időhiány miatt.
S mire adódik idő, s lenne mód, a kedvünk megy el.

Solt Kornél

MOÓR GYULA JOGFILOZÓFIÁJÁRÓL

*Fluctuat,
nec mergitur*

Moór Gyula¹ egyike a legkiválóbb hazai jogfilozófusoknak. Kimagasló tehetség volt. Egyetemi előadásaival, könyveivel, tanulmányaival a maga korában rendkívüli hatást gyakorolt a hazai jogászvilágra. Fiatal jogászgenerációk egész sora lelkesedett, rajongott érte. Szerencsére már elmúlt az az idő, amikor tudományos műve politikai okokból süllyesztőbe került.² Napjainkban egyre szélesebb körben kezdenek ismét foglalkozni tanításával. De tény, hogy a mai közvélemény – általában – keveset tud Moór

Gyuláról, és amit tudni vél róla, az sem mindenben helytálló. Ezért nem indokolatlan, ha megkíséreltem felvázolni tudományos portréjának némely vonását és bemutatni – ha töredékesen is – jogfilozófiai kutatásainak néhány eredményét.

Melyek voltak azok a filozófiai-jogfilozófiai irányok, iskolák, kik voltak azok a gondolkodók, amelyek/akik hatottak Moór Gyula munkásságára? Elsősorban Kant és – főként a későbbiek során – Hegel. Moór Gyula újkantiánus volt, de hatott rá az újhegeli irányzat is. Számára értékes gondolatokat fedezett fel az újkantianizmus marburgi iskolájának (Cohen, Natorp) tanításában, valamint a badeni iskola (Windelband, Rickert) kultúrfilozófiájában. Nagyra értékelte Nicolai Hartman ontológiáját. Hatással volt rá Rudolf Stammler (1856–1938), Somló Bódog (1873–1920), akinek tanítványa volt, és Hans Kelsen³ (1881–1973), akivel egy életen keresztül folytatott intenzív tudományos vitát.

Mi jellemezte Moór Gyula gondolkodását, tudományos módszerét? Elsősorban a Descartes-ra támaszkodó szigorú racionalizmusa. Nem fogadott el igaznak mást, mint aminek igazságáról – *sine ira et studio* – racionálisan meggyőződött. Rendkívül erős kritikai érzékkel rendelkezett, amely nem hajolt meg a „tekintélyek” előtt. Borotvaéles logika jellemezte, amellyel fel tudta tárni egy-egy elmélet belső következetlenségeit, esetleges belső ellentmondásait. Mélységesen tisztelte a tényeket. Empirista volt abban az értelemben, ahogyan pl. Francis Bacon. Ellensége volt az üres spekulációknak. Előadásain gyakran mondotta: „*Hogy mi a jog, azt nem lehet kispekulálni a tudós szobájában, hanem a való életben kell megismerni!*”

Melyek azok az *alapvető kérdések*, amelyekkel jogfilozófiájában foglalkozott? Mindenekelőtt a *jog mibenlétének, a jog fogalmának* a kérdése. Ez a kérdés állt kutatásainak középpontjában. Második témaköre a *kölcsönhatások, az okozati összefüggések* vizsgálata a jog világában. A harmadik témakör: a jog értékelése, vagyis a jog *helyességének* kérdése. Így annak tisztázása, hogy melyek a helyes jog kritériumai. Ezekhez egy negyedik téma is csatlakozott: a *jogtudományok módszerének* a vizsgálata. (Bár hangsúlyozta, hogy ez – valójában – nem jogfilozófiai, hanem tudományelméleti téma.) Ezek szerint jogfilozófiája a következő részekből épült fel:

I. *Jogi alaptan*. Ebbe tartozik a jog fogalmának kérdése.

II. *Jogszociológia*. Ide tartozik az okozati összefüggések vizsgálata a jog és a társadalom körében.

III. *Jogi értéktan*. (*Jogi axiológia*.) Témája a jog helyességének kérdése.

IV. *Jogi metodológia*. Ennek tárgya a jogtudományok módszertana.

Ebből a gazdag repertoárból csak az első témakörrel foglalkozom, azzal is csak vázlatosan. Igyekezem bemutatni Moór Gyula felfogásának főbb vonásait arra nézve, hogy *mi a jog*. (Lásd erről főként a BEVEZETÉS A JOGFILOZÓFIÁBA [1923] és A JOGBÖLCSELET PROBLÉMÁI [1945] című műveit.)⁴

A *jog mibenlétének* tisztázása kapcsán Moór Gyula fontos feladatának tekinti az elhatárolást – két irányban is. Az egyik: a jog elhatárolása a nyers *hatalomtól*. A másik: a jog elhatárolása az *erkölcstől*. (Ez a fő témája a MACHT, RECHT, MORAL [1922] című könyvének.) – Ezek az elhatárolások több okból is indokoltak. Az egyik az, hogy a jog ténylegesen a legszorosabb kapcsolatban van mind a hatalommal, mind az erkölccsel. Keletkezésében, érvényesülésében, megszűnésében a hatalomra támaszkodik. Ugyanakkor a társadalom és tagjai elvárják a jogtól, hogy álljon összhangban az erkölcsi sza-

bályokkal, legyen helyes, igazságos. Moór Gyula gyakran idézte előadásai során Szent Ágoston szavait: „*Quid sunt regna sine iustitia, nisi magna latrocinia*” („Igazságosság nélkül ugyan mi mások az államok, mint nagy rablóbandák”)⁵ és Pascal szép gondolatát: „*La justice sans la force est impuissante, la force sans la justice est tyrannique*” („Az igazságosság erő nélkül tehetetlen, az erő igazságosság nélkül zsarnoki”).⁶ Emlékeztette hallgatóit Nagy Sándor és a kalóz ismert történetére is. Az elfogott kalóz figyelmeztette Nagy Sándort: „*Ugyan mi különbség van közöttünk? Te nagy hajóhaddal csinálod ugyanazt, amit én egyetlen hajóval!*” – Nemesgyszer idézte a königsbergi bölcsnek, Kantnak a szavait: „...*ha az igazságosság elpusztul, akkor már nincs értéke annak, hogy emberek éljenek a földön.*”

A másik ok, amely indokolja a jog szabatos elhatárolását mind a hatalomtól, mind az erkölctől, az, hogy a jogfilozófiában ténylegesen megtalálhatók olyan nézetek, amelyek a jogot vagy magával a nyers hatalommal azonosítják, vagy pedig a „tisztá” erkölccsel. Az előbbire példa Ignaz Kornfeld felfogása. (SOZIALE MACHATVERHÄLTNISSE [1911].) Az utóbbit pedig egy egész jogfilozófiai irány, iskola, képviseli: az ún. „természetjogi iskola”.

Moór Gyula mindkét szélsőséges felfogást elutasította. A jog – szerinte – nem azonos sem a hatalommal, sem az erkölccsel. Jogfilozófiájának egyik lényeges eleme az, hogy az erkölcsi helyesség nem *formai* (fogalmi) vonása a jognak, hanem (ha az adva van) csak *tartalmi* (esetleges) vonása. A helyesség nem tartozik a jog fogalmához. Egy adott jogszabály lehet akár erkölcsileg helyes, akár helytelen, és – ez utóbbi esetben – ez a körülmény nem fosztja meg jogi jellegétől. Moór Gyula tehát elvetette a természetjogi iskola álláspontját. Ezen az sem változtat, hogy a későbbiek folyamán kialakított egy a szakirodalomban teljesen új, eredeti elméletet, amelyet „*negatív természetjog*”-nak nevezett. Eszerint az erkölcsi helyesség nem tartozik ugyan hozzá a jog fogalmához, de az igen, hogy egy jogszabály ne legyen *kiáltóan erkölctelen*.

A természetjogi felfogás már jelen volt az ógörög, majd a középkori filozófiában. Később pedig „újra megjelent”, és uralkodó irányzattá vált a XVI. és a XVII. században. Újkori „megalapítója” (újra-megalapítója) Hugo Grotius, „a nemzetközi jog atyja”, aki DE IURE BELLI AC PACIS (1625) című művében a nemzetközi jogot (így a háború és a béke jogát) is az ember „*társas ösztön*”-éből, „*appetitus societatis*”-ából vezette le. Ebben a korban a természetjognak olyan kiemelkedő gondolkodók voltak a képviselői, mint Hobbes, Locke, Rousseau. Az iskola tanításának a lényege a következő:

1) Létezik egy olyan *univerzális* jogi kódex (ez a „*természetjog*”), amely nemcsak általános érvényű, hanem *változatlan, örök érvényű*. Ez helytől és időtől függetlenül mindenkire kötelező, akár tételesen is kimondja azt egy adott ország jogrendszere, akár nem.

2) A természetjog tartalmilag *feltétlenül helyes*. Az valójában azonos az erkölccsel.

Vajon honnan, miből lehet dedukálni a természetjog egyes konkrét szabályait? E tekintetben megoszlottak a vélemények. Volt, aki isteni rendelésből, mások magából a külső természetből, ismét mások az emberi természetből vagy az értelemből (a rációból) vélték azokat levezethetőnek.

Moór Gyula nem sorolta a jogot egyoldalúan sem a pusztá *tények, a realitás* (például a hatalom), sem az *idealitás, a tiszta szellemi tartalmak* (így például az erkölcs) szférájába. Szerinte a jog „*kétarcú*”, Janus-arcú jelenség, amely egyszerre tartozik kétféle világba: van benne *valóság, realitás*, de vannak benne *normatartalmak, szellemi tartalmak, értékek*, és így az – egyben – az *ideális lét* szférájába is tartozik. A jog – szerinte – ún. „*értékes*

valóság”, amelyben együtt van adva a „*van*” és a „*legyen*”, a „*Sein*” és a „*Sollen*”. (Az „értékes valóság” gondolata Rickerttől ered.) – A jog az emberiség kultúrájának része.

A jog részben *norma* (szabály és szabálytartalom), részben pedig *realitás*. Ilyen realitás benne a hatalommal való kapcsolata, mégpedig a *hic et nunc* legerősebb társadalmi hatalommal. Ilyen realitáselemek a jogban a jog megalkotása, alkalmazása, tényleges követése, a szankció kiszabása. Egy jogszabályt a tények hoznak létre akár a kodifikáció, akár a szokás (*consuetudo*) útján, és egy jogszabályt szintén a tények szüntetnek meg, akár egy új jogszabály megalkotása és a régi hatályon kívül helyezése (*abrogatio*) útján, akár a pusztá nem alkalmazás, a jog elhalása, desuetudója, útján.

Moór Gyula elsősorban ezen a ponton került szembe Hans Kelsennel, aki „*tiszta jogtan*”-ában (először kifejtve a REINE RECHTSLEHRE-ben [1934]) azt a koncepciót alakította ki, hogy a jog tiszta norma, tiszta „*Sollen*”, amely mentes minden empirikus valóságelemtől, mindentől, ami a „*Sein*” birodalmába tartozik. (Ezért „tiszta” ez az elmélet!) Kelsen a jog kötelező erejét nem egy társadalmi hatalomból eredeztette, hanem egy fikcióból, az ún. „*hipotetikus alapnorma*”-ból vezette le. Az alapnorma – tisztán logikai konstrukció.⁷

Nicolai Hartmann ontológiája szerint különböző létrétegek vannak világunkban. Ilyenek például a kozmikus lét, az élettelen lét, az élővilág, a fizikai lét (négy dimenziójával), a pszichikai lét (egyetlen idődimenzióval) és a szellemi tartalmak, a kulturális alkotások, az értékek szférája. Ez utóbbiak dimenzió feletti. A magasabb létrétegek mindig alacsonyabbakra támaszkodnak. Nélkülük nem léteznek. – Amikor Moór Gyula – Kelsennel szemben – a jogot nem egy „alapnormából”, hanem a valóságból származtatta, és a valósággal fennálló szoros kapcsolatát hangsúlyozta, akkor Hartmann ontológiájára támaszkodott.⁸

Hogyan definiálja Moór Gyula a jogot? Miben látja a jog legfőbb jellemvonásait? Szerinte: „*A jog olyan, valósággal érvényesülő társadalmi szabályok összessége, amelyek érvényesülését végső soron fizikai kényszer alkalmazásával is biztosítja a legerősebb társadalmi hatalom.*”⁹

Melyek ennek a meghatározásnak a legfontosabb elemei? 1) A jog egyfajta *társadalmi szabály*, 2) amely a valóságban (az esetek nagy többségében) *ténylegesen érvényesül*, 3) amelynek az érvényesülését – végső soron – *a fizikai kényszer alkalmazása biztosítja*, és 4) amely mögött *a legerősebb társadalmi hatalom áll*.

A jog tehát egy bizonyos társadalmi szabály. Ez a definícióban a *genus proximum*. De sokféle társadalmi szabály van. Közülük a legjelentősebb: az *erkölcs*, a *jog* és a *konvenció*. Ezeket a típusokat tehát el kell határolni egymástól. Ehhez szükség van egy „megkülönböztető jegy”-re (*differentia specificára*). Moór Gyula ezt annak a *szankciónak* a milyenségében látja, amely biztosítja a kérdéses norma érvényesülését.

Ez a megkülönböztető jegy *fogalmi, formai* jellegű. Csak ilyen jegyek alapján lehet az említett normafajtákat elhatárolni egymástól. *Tartalmuk* alapján ez lehetetlen, mert egy bizonyos tartalom sohasem jellemző rájuk. A „Ne ölj!” normatartalom egyaránt benne van a különböző büntetőjogi kódexekben, ahogyan benne van a TÍZPARANCSOLAT vallási-erkölcsi szabályaiban. A köszönést – általában – a konvenció szabályozza, de szabályozza például a katonai szolgálati szabályzat, amely viszont egy jogrendszernek a része. Ezért sajátos normatartalmakkal nem lehet az egyes normatípusokat elhatárolni egymástól, de a szankciónak minőségével (mint formai jeggyel) igen. Milyen különbségeket talált ezen a téren Moór Gyula?

Az erkölcsi szabályok mögött nem áll semmilyen külső (netán: fizikai) kényszer. Megsértésüknek egyetlen szankciója van: a *lelkiismeret-furdalás* (amely – feltehetően – a leg súlyosabb szankció, súlyosabb a halálbüntetésnél). Az erkölcsi szabályok érvényesülésének egyetlen biztosítéka az érintett személy belső meggyőződése arról, hogy amit a szabály megkövetel tőle, az helyes. Az erkölcsről és szankciójáról szólva Moór Gyula gyakran így idézte előadásain az idős Kant szép szavait: „Két dolog van, mi egyre növekvő csodálattal tölt el: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.”¹⁰ – Ezek szerint az erkölcsi szabályok szankciója kizárólag *belső kényszer*.

A *konvencióra* az jellemző, hogy szabályai mögött valamilyen *külső kényszer* áll, de az sohasem fizikai jellegű. Ez a külső kényszer a társadalmi helytelenítéstől egészen a társadalmi megvetésig, kiközösítésig terjedhet.

A *jog* mögött – végső fokon – mindig a *fizikai kényszer* áll mint szankció; a kártérítés, a pénzbüntetés, a szabadságvesztés, a halálbüntetés. Ez azonban csak az „*ultima ratio*”. Széles köre van az ennél enyhébb motiválóerőknek. Tény az is, hogy a fizikai kényszerrel történő fenyegetés – önmagában – szintén „csak” bizonyos lelki kényszert fejt ki. Mindig a címzett elhatározásán múlik, vajon teljesíti-e a jog előírásait vagy megsérti azokat. Végső fokon senkit sem lehet kényszeríteni, ha az illető vállalja a szenvedést vagy a halált. A jog (és valamennyi társadalmi szabály) az egyének akarátának szűrőjén keresztül érvényesül, amikor érvényesül. Mert senki sem akarhatja azt, hogy *más* mit akarjon, csak azt akarhatja, amit *ő* akar. Ez vonatkozik az államra is.

A fizikai kényszerrel való fenyegetés nem egyetlen eszköze a jog érvényesítésének. A jog követésének van egy „egészséges” módja is: az önkéntes követés. A társadalom nagy többsége nem azért engedelmeskedik egy jogszabálynak, mert fél a kilátásba helyezett szankciótól (beteg dolog, ha valaki csak ezért engedelmeskedik), hanem azért, mert egyetért a kérdéses jogszabállyal, helyesli annak rendelkezését.

Az eddigiek során többször szó esett a *szankcióról*, anélkül hogy megkíséreltem volna ezt általánosságban jellemezni. Bár jelentése valóban eléggé nyilvánvaló, ezt a jellemzést most pótolom. Mert mi is egy szankció? Valamilyen *hátrány* az érintett szempontjából. Hátrány – *objektív* értelemben, amikor a nagy többség normális megítélése irányadó. Ezért a börtönbüntetés szankció marad a „börtönaspiráns” esetében is, aki fázik télen a hid alatt, és azért tör be egy kirakatot, hogy végre meleg helyre, fedél alá jusson egy börtönben.

De fölmerül a kérdés: vajon nem túlságosan tág-e a jog említett definíciója? Moór Gyulának szembe kellett néznie ezzel a kérdéssel. Vajon nem foglalja-e az magában (szándékával ellentétben) például a *puszta hatalmi parancsokat* is vagy az ún. *önkényes parancsokat*? Moór Gyula alaposan megvizsgálta ezt a kérdést, és arra határozott nemmel válaszolt.

Mert tény ugyan, hogy egy későbbben levert puccs mögött is ott van a hatalom és szankcióinak eszköztárában a fizikai kényszerrel való fenyegetés, esetleg annak tényleges alkalmazása, az ilyen átmeneti hatalom parancsai mégsem jogszabályok, mert mögöttük (amint ez bizonyos idő elteltével eldőlt) nem a *legerősebb* társadalmi hatalom áll. Kétségtelen azonban, hogy a helyzet megítéléséhez több-kevesebb időre van szükség. Az érvényes jogrendszerre bizonyos állandóság, stabilitás jellemző. Ennek kapcsán Moór Gyula gyakran idézte Somló Bódog szavait: „A világtörténelem órájának másodpercmutatójáról nem lehet jogi helyzetet leolvasni. Csak ha az óra üt, lehet megmondani, mi a jog és mi a puszta hatalmi parancs.”¹¹

Úgy tűnik, hogy egy másik elhatárolási probléma is felmerül. Ha a jogszabályok legfőbb jellemzője a fizikai kényszer alkalmazásával való fenyegetés, akkor – vajon – nem minősül-e jogszabálynak pl. a bankrabló: „Pénzt vagy életet!” parancsa, vagy egy repülőgép eltérése során („Irány Libia, vagy szétloccsantom a koponyáját!”), egy terrortámadás során, vagy egy túszedéssel összekapcsolt bűncselekmény elkövetése alkalmával elhangzó parancs?

Természetesen nem! Mert az ilyen parancs mögött még akkor sem áll a legerősebb társadalmi hatalom, ha ez a parancs fizikai kényszer alkalmazása útján esetleg érvényesül és a megtorlás is elmarad az elkövetett bűncselekmény miatt.¹² Ne felejtjük el továbbá, hogy az ilyen, fizikailag szankcionált parancs *végletesen erkölcsstelen*, ezért eleve nem minősülhet jogszabálynak. (Lásd a „negatív természetjogról” már elmondottakat.)

Miből, honnan származik a jogszabályok *érvényessége, kötelező ereje*? – Ez a jogfilozófia egyik legvitatottabb problémája! – Első pillantásra úgy tűnik, kifogástalan a következő válasz: „Egy adott jogrendszeren belül egy alacsonyabb szintű jogszabály mindig egy magasabb szintű jogszabálytól nyeri az érvényességét.”

Egyébként ez Adolf Merkl úgynevezett „lépcsőelmélet”-ének a lényege. Szerinte egy adott jogrendszer olyan, mint egy piramis, amelynek a csúcsán helyezkedik el az alkotmány, és – lefelé haladva – a különböző alacsonyabb szintű jogszabályok (törvény, rendelet, az önkormányzat rendelkezése, egy jogerős bírói ítélet, egy magánjogi vagy egy gazdasági szerződés). Ebben a gúlában minden alacsonyabb szintű jogszabály egy magasabb szintűtől nyeri az érvényességét, tehát – végső fokon – az egész jogrendszer érvényessége az alkotmányból ered. (Így biztosítva van a rendszer „tisztasága” a „*Sein*”-elemektől. Ezért nem meglepő, hogy Kelsen beépítette tiszta jogtanába Merkl lépcsőelméletét.)

Igen! De miért érvényes az alkotmány? Talán egy még magasabb normától nyerné az érvényességét? De hová vezet egyáltalában az az elképzelés, hogy egy norma nem nyerheti az érvényességét a tényekből (egy hatalomtól), hanem csak további, más normáktól? Világos, hogy sehová. Ez a felfogás: zsákutca! A *regressus ad infinitum* (a visszafelé haladás a végtelenségig!) – lehetetlen. Egy hierarchikus normaláncolatnak egyszer véget kell érnie, és ekkor el kell jutni egy olyan „legmagasabb normához”, amelynek az érvényességét nem lehet megalapozni a normák világán *belül* (csak azon kívül), nem lehet visszavezetni „még magasabb normákra”.

Természetesen az sem jelent kiutat, ha valaki úgy véli, hogy egy adott állam jogrendszerének az érvényessége (az állam alkotmányán keresztül) a nemzetközi jogból és – azon keresztül – a nemzetközi jog alkotmányából ered. A korábbi zsákutca ismét adva van. Mert honnan ered a nemzetközi jog alkotmányának az érvényessége?

Vagy talán mégis lenne megoldás – hasonló felfogás mellett is? Ha (tegyük föl) egy adott állam jogrendszerének érvényessége ennek az államnak az alkotmányából eredne, akkor talán úgy kell felfogni a helyzetet, hogy ez az alkotmány *önmagából* eredeztetné az érvényességét? Nem! Világos, hogy ez abszurd „megoldás”. Moór Gyulától gyakran hallottuk előadásain, hogy ez hasonló ahhoz, mint amikor Münchenhausen báró saját hajánál fogva húzza ki magát és lovát a mocsárból.

Moór Gyula felfogása esetében nincs szó „zsákutcáról”, mert szerinte, amikor a jog érvényességének alapját, forrását keressük, ki kell lépnünk a jog és a normák világából, és ezt a forrást a jogn kívüli *reális világban* kell keresnünk. Egy adott jogrendszer – szerinte – a legerősebb társadalmi hatalomból, ennek fizikai kényszerintézkedései-

ből, tehát a *tényekből* (Kelsenell ellentétben: „*Sein*”-ből) nyeri az érvényességét. A jog (egy adott jogrendszer) kötelező ereje a *valóságban gyökerezik*, nem más, magasabb normákban.

Láttuk, hogy ennek a kérdésnek: „Honnan ered a jog érvényessége?” – elvileg csak kétféle megoldása lehetséges: 1) a *tényekből*, 2) más, magasabb *normákból*. Úgy tűnik, e kettőn kívül nincs harmadik lehetőség. Kelsen azonban mégis mintha talált volna egy harmadik megoldást! (De valójában ez megfelel az iménti 2) alatti megoldásnak.) Szerinte egy adott jogrendszer egy „*hipotetikus alapnorma*”-ból nyeri az érvényességét. Kelsen – Kantból kiindulva vagy inkább őt félreértelmezve – úgy vélte, hogy áthidalhatatlan szakadék van a „*Sein*” és a „*Sollen*”, a „*van*” és a „*legyen*” között. Nincs közöttük „*híd*”. Ezért kitarított azon nézete mellett, hogy „*egy norma csak egy másik normából nyerheti az érvényességét*”, de túlságosan éles elméjű volt ahhoz, hogy ne vegye észre a *regressus ad infinitum* csapdáját. Ezt a csapdát kerülte ki (úgy vélte, hogy kikerülte) azzal, hogy megkonstruált egy fikciót, a logikai jellegű *hipotetikus alapnormát* (ezzel lezárta a normák – egyébként a végtelenbe nyúló – láncát), és belőle származtatta egy adott jogrendszer érvényességét. Elmélete logikus. Megőrizte a rendszer „tisztaságát”. Mindennek csak egy baja van: *nincs olyan valami, mint hipotetikus alapnorma*. Ez ennek a „*denaturált*” jogfelfogásnak a végzetes hibája. Kelsennek ezt a hibáját mutatta ki Moór Gyula egy sor vitacikkében.

Itt említem meg, hogy egy jogszabály *érvényességétől* élesen meg kell különböztetni a *hatékonyságát*, a *tényleges érvényesülését*. Míg az előbbi kategória a „*legyen*”, a „*Sollen*” birodalmába tartozik, addig az utóbbi a „*van*”, a „*Sein*” körébe sorolandó. Tény, hogy szoros összefüggés van a jog érvényessége és tényleges érvényesülése között. De téved, aki úgy véli: a jog *azért* érvényes, *mert* az ténylegesen érvényesül (*akkor* érvényes, *ha* ténylegesen érvényesül). Ellenkező a helyzet: a jog *azért* érvényesül ténylegesen (*ha* érvényesül), *mert* érvényes.

A jog érvényesülése azonban sohasem kivétel nélküli, hanem csak *túlnyomó* tényleges érvényesülést jelent. (Csak a természeti törvények érvényesülnek kivétel nélkül.) Egy jogszabály érvényes lehet akkor is, ha egyes esetekben átmenetileg nem érvényesül. De a tényleges érvényesülés teljes és végleges hiánya (az ún. *desuetudo*, a jogelhalás) mégis megfosztja a jogot érvényességétől. Ezek szerint a tényleges érvényesülés nem keletkeztet feltétlenül érvényességet, de teljes és végleges hiánya megszünteti azt. Az érvényesülés csak szükséges feltétele az érvényességnek, de nem elégséges feltétele.¹³ (Tegyük fel, hogy egy adott társadalomban naponta és kivétel nélkül mindenki legalább egyszer fogat mos – ez valóban dicséretes dolog! –, ettől a naponkénti fogmosás még nem válik jogi kötelezettséggé. De ha – mondjuk – egy éven át egyetlen állampolgár sem fizeti be az esedékes adóját, és ezért hátrány sem éri, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy a vonatkozó adótörvény érvényét veszítette.)

Tehát: ha egy jogszabály érvényes, akkor nem azért érvényes, mert túlnyomóan érvényesül, de ha abszolúte nem érvényesül, akkor nem is érvényes.

A jog fogalmával, mibenlétével függ össze Moór Gyula egyik jelentős, új tudományos eredménye: *a jogalkotó hatalom, a jog határai, korlátai* tekintetében kialakított felfogása, a már említett „negatív természetjoga”. Hadd foglaljakozzam itt röviden ezzel az elméletével.

Vajon egy állam (egy társadalmi hatalom) bármit elrendelhet-e jogszabályai útján, amihez kedve van? – Volt (van?) olyan nézet, hogy igen.

A történelem folyamán hosszú időn keresztül ismert volt egy elv, amelyet Machiavelli így fogalmazott meg: „*Quidquid principi placuit, legis habet vigorem!*”, vagyis: „*Mindaz a törvény erejével bír, ami a fejedelemnek úgy tetszik!*” Nos, Moór Gyula negatív természetjogával ez ellen a felfogás ellen lép fel. Meggyőzően fejti ki, hogy a jogalkotó hatalomnak (magának a jognak) vannak át nem hágható határai, korlátai. Ezek a korlátok *fizikai, logikai, társadalmi-gazdasági és erkölcsi* jellegűek. Röviden: nem válhat joggá egy olyan rendelkezés, amelynek a teljesítése akár *fizikailag*, akár *logikailag*, akár *társadalmi-gazdasági* okokból, akár *erkölcsileg* lehetetlen. Egy olyan „szabály”, amely mégis beleütközik ezeknek a korlátoknak valamelyikébe: *nem hibás jog, hanem nem-jog (non-ius)*. – Nézzünk példákat mindegyik csoportra.

A jogalkotó hatalom áthághatatlan *fizikai* korlátaira szinte vég nélkül lehetne példákat sorolni. Nem jogszabály egy olyan rendelkezés, amelynek a teljesítése a természeti törvények folytán lehetetlen. Ha egy ókori autokrata elrendelte volna tudósainak, hogy készítsenek működő örökmozgót, parancsa nem lett volna jogszabály, és nem volt az Rudolf császár parancsa sem alkimistáihoz: „Készítsetek aranyat!” – Tény viszont, hogy sok minden, ami ma lehetetlen, holnap már esetleg nem az. Reményeink szerint a kutatók meg fogják találni az AIDS ellenszerét. De addig nem lenne jogszabály egy olyan „rendelkezés”, amely előírná az orvosnak, hogy AIDS-betegét egy hónap alatt gyógyítsa meg.

Nagyon instruktívak Moór Gyula példái a jog *logikai* korlátai tekintetében. Példáira – jórészt – az jellemző, hogy a „rendelkezés” beleütközik magának a jognak a fogalmába. Így hiába rendelkeznek a jogalkotó akként, hogy egy jogszabály legyen megváltoztathatatlan, örök érvényű. Ugyanis a jog fogalmából következik, hogy nincsenek, mert nem lehetnek, örök érvényű jogszabályok („*leges in perpetuum valiturae*”). Egy ilyen szabály nem mehetne teljesebbé. A jog egyik lényeges vonása a megváltoztathatósága. A „*lex posterior derogat priori*” („*a későbbi jog lerontja a korábbi*”) nem valamilyen hatályon kívül helyezhető tételes jogi szabály, amelyet egyszerű, kodifikációs eszközökkel ki lehetne iktatni a jogrendszerből. – A jogalkotó nem tilthatja el a jogszabályok értelmezését (interpretálását) sem, amint ezt Justinianus császár sikertelenül megkísérelte a PANDEKTÁK és a DIGESTÁK kapcsán. A szabály címzettje ugyanis képtelen azt követni, amíg meg nem értette, a megértésnek pedig az értelmezés, az interpretálás a feltétele. – A jogalkotó nem hatalmazhatná fel a bírót, hogy akkor tegye félre az érvényes jogszabályt, amikor csak kedve tartja. Nem mondhatná ki, hogy a bírót nem kötik az érvényes jogszabályok. (Mintha a fát vágná önmaga alatt.) – A jogalkotó nem tilthatja el valamely írott jogszabályban sem új szokásjog (*consuetudo*, például bírói jog) keletkezését, sem az esetleges *desuetudót*, jogelhalást. Azért nem, mert egy ilyen tilalom érvényesítése meghaladná az erejét. – De nem sorolok további példákat. Ilyeneket Moór Gyula műveiben lehet nagy bőséggel tanulmányozni.

De megemlítem, hogy Moór Gyula szerint nem jog egy olyan „rendelkezés”, amely egy logikai ellentmondás megvalósítását írná elő. Erről A LOGIKUM A JOGBAN (1928) című művében többek között ezt írja: „[...] *a jognak az emberi cselekvések valóságában érvényesülnie kell, vagyis végrehajtást kell találnia, az ellentmondás azonban nem hajtható végre. A jog az emberek lelkén, az emberek gondolkodásán keresztül érvényesül, az emberi gondolkodás pedig sajátos szerkezeténél fogva csupán az ellentmondás nélkülinek tudja magát alávetni. A jogalkotás logikai határai tehát jórészt már magából az emberi gondolkodás logikus szerkezetéből folynak.*” (I. m. 8. o.)

Mindig nagyon szemléletesek voltak azok a példák, amelyeket Moór Gyula előadá-

sain a jogalkotás logikai korlátai tekintetében bemutatott. Emlékszem, kellő derűtséget váltott ki hallgatói körében a következő példája: A vasút őskorában Chicagóban érvényben volt a vasúttörvénynek egy sajátos rendelkezése. Eszerint egyszintű vasúti kereszteződésben (akkor még voltak ilyenek), ha két vonat találkozott, egyik sem mehetett tovább, amíg a másik tovább nem ment. (Ügyebár mindkét vonat a világ végétéig ott fog vesztegelni, várva, hogy a másik továbbmenjen.)

Szoros kapcsolat van a jogalkotás logikai és fizikai határai között. Ami logikailag lehetetlen, az – természetesen – fizikailag is lehetetlen. Fordítva ez nem áll.

Moór Gyula koncepciójának az a lényege, hogy a jog nem írhat elő valami lehetetlent. Ezért világos, hogy nem rendelhet el olyasmit sem, aminek a megvalósítása *társadalmi-gazdasági* okokból nem lehetséges. (Nem lenne jogszabály egy olyan rendelkezés, amely előírná, hogy a forint legyen konvertibilis holnap reggel nyolc órától.)

És végül: a jog nem lehet kiáltóan erkölcstelen, nem ütközhet alapvető erkölcsi szabályokba. Ebben látta Moór Gyula a jogalkotó hatalom *erkölcsi* korlátait. (Szerinte nem volt jogszabály Heródesnek az a parancsa, amellyel elrendelte minden két év alatti gyermek megölését.)

Nem ártana, ha a kodifikátorok megszívlelnék Moór Gyula fejtegetéseit a jogalkotó hatalom korlátairól!

Szeretnék röviden szólni egy témáról, amely szintén szorosan összefügg a jog mibenlétének kérdésével. Sok vita folyt a jogfilozófiában arról, vajon vannak-e tényleges (ún. kognitív) *hézagok* a jogban. A joghézagelmélet hívei szerint: igen. Azt állítják (és ez első pillantásra eléggé kézenfekvőnek tűnik), hogy mindig vannak olyan magatartások, olyan emberek közti viszonyok, amelyeket egy adott jogrendszer nem szabályoz. Mások viszont a jog logikai zártságát állítják, vagyis azt, hogy egy adott jogrendszer (vagy kifejezetten, vagy hallgatólagosan) mindig minden emberi magatartást szabályoz. A joghézagelmélet hívei előszeretettel hasonlítják a jogot egy ementáli sajthoz, amelyben azonban több a lyuk (a hézag), mint a sajt (a szabályozás). Vajon melyik elméletnek van igazza?

A kérdés gyakorlati kihatása szembeűnő. Ha egy jogrendszerben vannak tényleges (kognitív) hézagok, akkor mindig vannak olyan vitás jogesetek, amelyeket objektíven lehetetlen eldönteni az érvényes jogrendszer szabályai alapján. Ezek szerint lennének (lehetnének) olyan polgári perek, amelyekben jogszabály hiányában lehetetlen ítéletet hozni. Előfordulhatna tehát, hogy egy per tárgyalása után a bíróság föláll, és ezt közli a jelen lévő peres felekkel: „Uraim! Menjenek haza! Az ügyben – jogszabály hiányában – nem lehet ítéletet hozni!”

Moór Gyula meggyőzően érvelt *a jog logikai zártsága* mellett. Szerinte egy adott jogrendszerben soha sincsenek tényleges (kognitív) hézagok. (Szaknyelven szólva: nincsenek benne *de lege lata* hézagok.) Szerinte ugyanis a jog akkor is beszél, ha hallgat, mert akkor megenged. Mindazt szabad tenni, amit nem tilos tenni. Amikor valaki egy jogrendszer valamely hézagáról beszél, akkor – valójában – nem a jogi szabályozás hiányzik (ez lenne a kognitív joghézag), hanem a *helyes jogi szabályozás*. Jogszabály tehát van, de az hibás. Az ún. „joghézagok” mindig „csak” *kritikai hézagok* (szaknyelven: *de lege ferenda joghézagok*). Ez pedig azt jelenti, hogy egy érvényes jogrendszer mellett soha sincsenek objektíven eldönthetetlen jogviták, de bőven vannak (lehetnek) olyan jogviták, amelyeket nem lehet helyesen (például az erkölcsi szabályokkal egyezően) elbírálni, mert az érvényes jogi szabályozás rossz, hiányzik a helyes jogi szabályozás.

A jogfilozófiának számos olyan témája van, amely szoros kapcsolatban áll a jog fogalmának problémájával. Moór Gyula ezekkel is behatóan foglalkozott. Ilyenek a *forradalmi jog* kérdése, a *szokásjog*, a *nemzetközi jog*, a *szuverenitás*, a *lex imperfecták* témája. Nagyon röviden néhány szót szeretnék szólni Moór Gyula álláspontjáról ezen témákat illetően.

Messzemenően akceptálta a *forradalmi jogkeletkezés* lehetőségét. Ennek nagy jelentőséget tulajdonított. Világosan kifejtette, hogy egy adott jogrendszer – keletkezésében – mindig *illegitim* („forradalmi”). Kivétel nélkül minden jogrendszer, ha visszanyúlunk a kezdetekhez, „törvénytelen származásúnak” minősül. Kifejtette, hogy egy adott jogrendszer – végső gyökereiben – sohasem lehet legitim. Téves az az elképzelés, hogy legitim jogrendszerek olyan korábbi legitim jogrendszereken alapulnának, amelyek maguk is legitim jogrendszereken alapulnak stb. (Ismét egy „*regressus ad infinitum*”!) Ebben a láncolatban szükségképpen el kell jutni egy olyan „első láncszemhez”, amely nem legitim, hanem *originárius* (eredeti) keletkezésében.

Moór Gyula jogfilozófiájában fontos helye van a *szokásjognak*, amely kivétel nélkül minden jogrendszerben jelen van az írott jog mellett, ha másként nem, akkor úgy, mint „keretkitöltő jog”. Moór Gyula is úgy vélte, hogy szoros kapcsolat van a szokásjog léte és a forradalmi jogkeletkezés között. A szokásjogot gyakran „konzervatív forradalomnak” nevezte. Számos írásában foglalkozott a szokásjoggal.

Moór Gyulának a *nemzetközi jogra* vonatkozó felfogásából azt emelem ki, hogy – szerinte – mögötte a *globálisan* legerősebb társadalmi hatalom áll. Végső fokon minden állami jog a nemzetközi hatalmi egyensúlyon alapszik. Ezért – ellentétbe kerülve kora uralkodó álláspontjával – nem fogadta el a szuverenitás hagyományos (Bodinen alapuló) fogalmát, vagyis azt, hogy egy szuverén állam „*befelé*” (tehát állampolgárai irányában) a legfőbb és korlátlan hatalom, „*kifelé*” pedig (tehát más államokkal szemben) nem leszarmaztatott és teljesen független hatalom. Szerinte az állami szuverenitás mindig korlátozott, sohasem korlátlan. (Ez is egyike a maga korában nagyon progresszív nézeteinek.)

Foglalkozott az úgynevezett „*lex imperfecták*”-kal, vagyis az olyan jogszabályokkal, amelyeknek nincs szankciójuk. Ezek körében behatóan elemzett egy érdekes kategóriát, a „*közvetlen jogszabályok*”-ét. (Tőle ered az elnevezés.) Mit ért közvetlen jogszabályon? Olyan jogi rendelkezést, amelynek sehol az adott jogrendszerben nem lelhető fel explicit, írásban szabályozott, szankciója, amely azonban mégis kötelezi a címzettjeit. Itt – mondja Moór Gyula – elérkeztünk a „végekhez”, a jogrendszer határaihoz. Itt érintkezik a jog közvetlenül a valósággal. Mert a közvetlen jogszabályoknak is van szankciójuk, annak ellenére, hogy ez sehol sincs explicit módon kimondva az adott jogrendszerben. Ha valaki megsért egy ilyen közvetlen jogszabályt, a jogrendszer és a jogi apparátus, bár hiányzik az explicit szankciós szabály, mégis mozgásba lendül, és joghátrányt alkalmaz a jogsértővel szemben. – A *közvetlen jogszabályok* koncepciójával Moór Gyula ismét lezárt, illetve megoldott egy egyébkénti *regressus ad infinitumot*. Mert világos, hogy a szankciók láncolata nem lehet végtelen. Ha egy N_1 norma megsértését egy N_2 norma szankcionálja, és ezét egy N_3 norma stb., akkor – ténylegesen – ez a szankciós láncolat előbb-utóbb véget ér. Ha nem lennének „közvetlen jogszabályok” (a már említett tulajdonságokkal), akkor végső fokon minden jogrendszer csak valódi *lex imperfecták*on (abszolúte szankció nélküli jogszabályokon) nyugodnék. Magán a SEMMIN nyugodnék! Hiszen egy igazi *lex imperfecta*, amelynek nincs sem explicit,

sem implicit szankciója, nem más, mint egy kegyes óhaj (*pium desiderium*), amelyet a címzett, ha akar, követ, ha nem akar, nem követ – és az utóbbi esetben semmi hátrány nem éri.

Mindazok, akik hallgattuk Moór Gyula előadásait (egyre kevesebben vagyunk), őrzünk magunkban valamilyen emléket, ha úgy tetszik, „ajándékot” tőle, ami különösen értékes számunkra. Alkati tulajdonságoktól is függ, hogy kinek-kinek mi jut e tekintetben először az eszébe. Minthogy mindig vonzódtam a logikához, a számos érték között, amit tőle kaptam, kiemelkedő helyet foglal el mindaz, amit éles logikájával nyújtott. Gyakran hívta föl a figyelmünket egy-egy elmélet valamilyen belső, logikai hibájára. Hadd említsek erre néhány példát!

A történelem nagy eszmerendszerei is úgy viselkednek, mint sajátos normarendszerek. Ezért kívánatos, hogy célkitűzéseik ne ütközzenek egymással. – Ugyan kinek a szívét nem dobogtatták meg a francia forradalom gyönyörű jelszavai? „*Liberté, égalité, fraternité!*” – Moór Gyula (nem vonva kétségbe ezeknek az eszméknek az értékét) figyelmeztetett minket, hallgatóit, arra, hogy ha nem definiáljuk pontosan, mit értünk „szabadságon” és mit „egyenlőségen”, ha nem alkalmazunk józan korlátozásokat mindkettő vonatkozásában, akkor ellentmondás van ezen eszmék között. A korlátlan szabadság nem kedvez az egyenlőségnek. A rosszul fölfogott egyenlőség a szabadság ellen hat. (Ha valaki egy fejjel kimagaslik társai közül, esetleg meg kell rövidíteni a fejével – az egyenlőség érdekében.)¹⁴

Más. Ugyan ki nem ért egyet a pacifizmussal? Le a háborúkkal! Ne háborúzzunk! Tárgyaljunk és toleráljuk egymást! Moór Gyula rámutatott a pacifizmus – mint céljai megvalósítására törekvő mozgalom – belső, logikai ellentmondására. Tegyük föl, hogy egy nemzetközi szervezet eltilt minden háborút. És mit tud tenni, ha valamelyik állam mégis háborúba kezd? Maga indít háborút az illető állam ellen? Ekkor megszegi az alapelvét: „Tilos minden háború!” Vagy nem tesz semmilyen ellenintézkedést? Ekkor feladta a maga elé tűzött célt.

Ismét más. Moór Gyulától tanultam meg, hogy ellentmondás van Tolsztojnak abban a (moralizáló korszakában) kialakított álláspontjában, amely elítélt mindenfajta kényszert. Mert hogyan lehetne megvalósítani egy kényszer nélküli társadalmat (ha ti. a társadalom egy része önként nem hajlandó erre)? Netán kényszerrel? Ez önellentmondás. Kényszer nélkül? Ez lehetetlen. A kitűzött cél pedig magától nem fog megvalósulni. – (Tény az is, hogy a következetes tolsztojánus, aki a vele szemben alkalmazott fizikai kényszerrel szemben sem védekezik kényszer alkalmazásával – elpusztul.)

Ha Moór Gyula nem tesz érzékennyé az ellentmondások iránt, talán nem volna olyan világos számomra, hogy a mai nemzetközi jogban több, egymásnak ellentmondó elv küzd egymással. Például a belügyekbe való beavatkozás tilalma és az emberi, valamint a kisebbségi jogok védelmének a követelménye. Vagy a fennálló határok sértetlenségének elve és a népek önrendelkezési jogának a deklarálása.

Ki volt Moór Gyula? Milyen hely illeti őt meg a jogfilozófiában? Még ma is nehéz erről nyilatkozni. Talán még mindig kevés a történelmi távlat? Rendszeralkotó volt-e vagy csak eklektikus? Új fölfedezésekkel gazdagította-e a jogfilozófiát vagy csak mások gondolatait vette át? Géniesz volt-e vagy csak szürke közkatónája tudományának? – Napjainkban még csak folyik, még nem fejeződött be Moór Gyula „receptiója”. Mai elis-

merésébe több negatívum kerül bele, mint amennyi indokolt lehetne. Szabadfalvi József, aki sokat tett Moór Gyula tárgyilagos értékelése érdekében, kandidátusi értekezése téziseiben (Miskolc, 1992) – többek között – ezt írja róla: „[...] végső soron képtelen volt vállalt feladatát, a »nagy szintézist«, megvalósítani. Jogfilozófiája a rendszerét fölépítő elemek egyenetlen színvonalú kidolgozottsága és a kapcsolódási pontok bizonytalansága miatt az eklektikusság jegyeit viseli magán. Mindezek ellenére maga a kísérlet mindenképpen számottevő és európai mércével mérve is jelentős. [...]” (16. o.) Ennek a tárgyilagos indítású általános értékelésnek a negatív megállapításaival nem értek egyet, koncedálva részizgazságait.

Eklektikus volt-e Moór Gyula? Nem volt az – a szó *pejorativus* értelmében, amikor az azt jelenti, hogy valaki kritikátlanul átveszi mások gondolatait, anélkül hogy azokhoz egy jótányit is hozzátenne, és az átvett elemekből új rendszert kísérlelne meg alkotni. De a szó *pozitív* értelmében eklektikus volt. Kora több kiváló gondolkodójára támaszkodott (így Windelbandra, Rickertre, Nicolai Hartmannra, Stammlerre, Somló Bódogra, Pauler Ákosra, hogy a korábbi nagyokat, Kantot, Hegelt vagy Arisztotelészt ne is említsem). „Átvett” tőlük számos értékes gondolatot. Azokat elegyítette saját eszméivel, és az egészet új tudományos rendszerbe foglalta akkor is, ha ez nem egy egyetlen, „összefoglaló” művében történt, hanem a már említett alapműveiben és több tucat kitűnő esszében. Tény, hogy összefoglaló művét nem tudta publikálni, de azt 1941 körül megírta mintegy háromszázötven-négyszáz oldal terjedelemben, és nyomdai úton egy példányban (munkapéldány) kiszedette. De ez, sajnos, elveszett. Rendszere mégis jól látható annak számára, aki esszéit gondosan tanulmányozza. Ám kétségtelen, hogy a kapcsolódási pontok ezekben kidolgozatlanok. Mégis: az egész életmű egy merészen újszerű gondolatépületet tár elénk. (Visszatérve az eklekticizmus vádjára: ennek a szónak a pozitív értelmében akár Wittgenstein vagy Kant vagy maga Arisztotelész is „eklektikus” volt. Az igazi nagyok mindig más nagyok vállán lettek azzá, amivé lettek.)

Moór Gyula nem utánzó volt és nem epigon, hanem *kreatív tudós*, aki számos igazi új fölfedezéssel gazdagította a jogfilozófiát. Ezek közül korábban már többet említettem. Ilyen a jog kettős arculatának fölismerése, annak kifejtése, hogy a jog *realitásnak* és *idealitásnak*, a „van”-nak és „legyen”-nek sajátos egysége, a jog meghatározása, a jogi szankció sajátosságainak kimutatása, elmélete a „negatív természetjog”-ról, a „közvetlen jogszabályok” és a *lex imperfecták* elemzése, a jogrendszer tagozódásának (például közjog, magánjog, anyagi és eljárásjogok) új, elvi megalapozása, a jogi személyekről kialakított felfogása, az esküdtbíráskodás beható bírálata stb.

Mindent egybevetve úgy vélem, Moór Gyula a jogfilozófiának nem szürke közkatónája volt, hanem kiváló tudósa. Génuszának sugárzása alól senki sem tudta (és akarta) kivonni magát, aki – annak idején – előadásait hallgatta.

Tanulmányomban Moór Gyula jogfilozófiájának csak egy részletéről szóltam.¹⁵ Így még tudományos portréját sem tudtam felvázolni, nem is szólva Moór Gyula „teljes arcképéről”. Egyetemi tanári működése, pedagógiai, oktatói, közírói tevékenysége, a hazai demokráciában önzetlenül és nagy áldozatok árán kifejtett politikai tevékenysége, puritán személyiségének a bemutatása – mindez kívül maradt ennek a szerény tanulmánynak a keretein.

Jegyzetek

1. Moór Gyula Brassóban született 1888-ban, 1950-ben halt meg Budapesten.
2. Az őt ért méltatlan bírálat és támadás után Moór Gyula hosszú időn keresztül mintegy „feledésbe merült”. Ámde születésének századik évfordulója alkalmából már számos írás jelent meg róla. Például Zsidai Ágnes: TÉNY ÉS ÉRTÉK (*Jogtudományi Közöny*, 1989. 10.) – Szabadfalvi József: MOÓR GYULA PÁLYAKEZDÉSE. (Uo.) – Paczolay Péter: MOÓR GYULA JOGFILOZÓFIÁJA. (Uo.) – Szabadfalvi József Moór Gyuláról irt kandidátusi értekezést 1992-ben.
3. Kelsen 1917-től 1930-ig Bécsben egyetemi tanár. Ő dolgozta ki Ausztria 1920. évi alkotmányát. A fasizmus elől az Egyesült Államokba emigrált. 1945-től USA-állampolgár. Professzor volt a kaliforniai Berkeley-egyetemen.
4. Az utóbbi 1992-ben újra megjelent reprint kiadásban a Hatágú Síp Alapítvány kiadásában. – Lásd erről Szabadfalvi József: MOÓR GYULA: „A JOGBÖLCSELET PROBLÉMÁI”. (*Jogtudományi Közöny*, 1992. 7–8.)
5. Augustinus: DE CIVITATE DEI. 4.4.
6. Az idézet így folytatódik: „Az igazságosságot egyesíteni kell az erővel, hogy az, ami igazságos: erős, s az, ami erős: igazságos legyen.”
7. A REINE RECHTSLEHRE megjelenése annak idején valóságos tudományos szenzáció volt. Kelsennek ez a műve egyébként olyan bomba, amely – sok tekintetben – még ma is robban. – Kelsen amerikai tartózkodása alatt jelent meg összefoglaló műve, a GENERAL THEORY OF LAW AND STATE. (Anders Wedberg fordítása. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1946.)
8. Főként Nicolai Hartmann: DER AUFBAU DER REALEN WELT. Gruyter, Berlin, 1940.
9. BEVEZETÉS A JOGFILOZÓFIÁBA (1923). 262. o.
10. Moór Gyula a kanti gondolat lényegét emelte ki. Annak teljes fordítása így hangzik: „Lelkemet két dolog tölti el annál jobban megújuló és öregbedő csodálattal és tisztelettel, minél többször és tartósabban foglalkozik velem gondolkodásom: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.”
11. Ez a lényege, nem pedig a pontos fordítása Somló németül megfogalmazott gondolatának.
12. Moór Gyula ezt írja erről: „A szükségszerűen bekövetkező összeütközés esetén [ti. a joggal] a »meztelen hatalom« ténylegesen gyengébbnek bizonyul, és ekkor kénytelen meghátrálni és engedni a jognak. Az általa felállított »önkényes parancs« [...] nem tud megvalósulni, nem képes arra, hogy ténylegesen érvényesülő társadalmi normává váljék.” (MACHT, RECHT, MORAL. 1928. 19. o. – Az én fordításom.)
13. „A” elégséges feltétele „B”-nek, ha „A” megléte esetén „B” is adva van. „A” szükséges feltétele „B”-nek, ha „A” hiánya esetén nincs „B”.
14. A francia forradalom eszméinek egymáshoz való viszonyát, természetesen, már korábban többen elemezték. Például Charles Aléxis Henri Clérel de Tocqueville (1805–1859). – Báró Eötvös József (1813–1871) A XIX. SZÁZAD URALKODÓ ESZMÉINEK BEFOLYÁSA AZ ÁLLAMHATALOMRA (Bécs, 1851–54) című művében szintén kifejtette, hogy a szabadság és az egyenlőség eszméi ellentmondanak egymásnak.
15. Moór Gyula művei nehezen hozzáférhetőek. Írásainak még nagy könyvtárunkban is csak a töredéke lehetősé fel. De nemrég megjelent az egyetemi előadásairól készült jegyzet: JOGFILOZÓFIA, MOÓR GYULA ELŐADÁSAI, Püski, 1994.